

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
“ƏDƏBİYYAT MƏCMUƏSİ”
NİZAMI GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTITUTUNUN
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

2018, № 1

Könül SADIYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
kernul@mail.ru

**POSTMODERNİZMİN KULTUROLOJİ,
FƏLSƏFİ VƏ BƏDİİ-MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ**

Açar sözlər: postmodernizm, ədəbiyyat, modernizm, bədii-estetik, kulturoloji

Key words: postmodernism, literature, modernism, literary-ethical, cultural

Ключевые слова: постмодернизм, литература, модернизм, культурологический, художественно-эстетический

Postmodernizm (İR – postmodernizme) XX əsrin sonunda formallaşmış, yenisi, mədəni vərəyəndir. Həmin cərəyan təkcə ədəbi yaradıcılığı deyil, həm də fəlsəfəni, estetikini, mədəniyyəti, emti ənənətə edir və bù sahələrə ciddi təsir göstərirdi. Postmodernist əhval-ruhiyyəsi İntibah və Maariflənmə dövri ilüəllərinən, dəyərlərinən məyusluq, bu iki fəlsəfənin tərəqqiyə, zəkanın təntənəsinə inamin, insan intellektual imkanlarının əsasuz əlməsinə inamin, həhranı ilə vəzifə ididir [1]. Postmodernizm hər milli ədəbiyyatda spesifik, milli cəhətlərə malik idi və bununla yanaşı onun ümumi cəhətləri də var idi. Həmin ümumi cəhət bu cərəyanın ilk növbədə “entropik” mədəniyyət dövrü ilə eyniləşdirilməsindən ibarət idi. Həmin dövr, yəni XX əsr, esxatoloji əhval-ruhiyyədə, estetik dəyişikliklərdə, böyük üslubların bir-birilə qarışmasında, bədii dilin eklektik birləşdirilməsində özünü göstərirdi. [2]. Postmodernizmdə yediləşməyə avanqarda yönəlmə dünya mədəniyyətinin bütün nailiyyətlərinin istifadə edilməsini ön plana çəkirdi. Lakin, həmin fealiyyət postmodernizmdə artıq istehzalı islahatlar vasitəsi ilə baş verir. Modernist konsepsiyasına görə, dünya bir xaosdur və həmin konsepsiaya qarşı postmodernizmdə müəyyən iradalar və refleksiyalar mövcud idi. Həmin iradalar, ya-hüsiyəcəklər, ya-səhər “Xəzər” oyunbazlıqla dərk edir, nəticədə isə həmin xaos münasibəti, inənəni, vəsənət də mədəniyyət daşıyıcısının yaşadığı mühitə çevrilir. Tarix həsrəti müxtəlif formalarda, o cümlədən ona qarşı estetik münasibətdə öz tacəssümünü

“tetika və tarix” müstəvisinə keçir. Postmodernizm özündən əvvəl mövcud olan paradigmaların, klassik və modern prinsiplerin vəhdətindən ibarətdir. Belə ki, invariantlar, universal qanunların axtarışı, monizm kimi xüsusiyyətlər “klassik nəzəriyyələr” üçün səciyyəvi xarakter dasyılır. Modernizm öz təqibinin artıq unikallığı, nadirlik yənəldir. Postmodernizm isə əsasların nüaturalizmini, hakim səbəb əlaqəlerinin çoxluğununu, determinat nəzərdə tutur [2]. Hər bir nəzəriyyə öz universallıq tipini isbat edir. Postmodernizm “dərəcələr”, “nəzəriyyələr”, hər hansı nəzəriyyənin xeyrinə təkzib etməyi qəlşəndir. Postmodernizm fərqli səbəbləri eyni mənali səbəblər kimi təhlil etməyə hazırlıdır. Poliislubluq postmodernizmin bədii prinsipi olaraq, sosial elmlərdə də özünü düşüncənin çoxşaxəliliyində nümayiş etdirir. Hazırda postmodernizm təkcə ədəbi cərayan kimi deyil, artıq sosial məkanı kimi dərk ədini əsindən postmodernizm sosial və mədəni realılığın obyektiv xarakterizə edilməşini bir vasitəsiidir. Nizamın postmodernist anlanması xoasdən əmələ gəlir. Lakin, bu xoas sadəcə nizamlanmış xoas kimi dərk edilə bilməz. Bu, artıq xoosa qarşı müəyyən bir münasibətdir və nizamın bir növü, özünəməxsusluğudur.

Postmodernizmin meydana gəlməsi ilə bağlı bir neçə fikir, nöqtəyin nəzər mövcuddur. Həmin fikirlərin ənənə gərə, postmodernizm mədəniyyətdə permanent şəkildə, modernizmdən sonra meydana gəlmişdir. Başqa versiyaya görə, postmodernizm “kosmizm”, “universum” ideyaları ilə paralel şəkildə vətənmişdir [3, s.400]. Belə ki, modernistlər özlərini qayda-qanun və nizam-intizam “apostolları” elan edir və əbədi, axır həqiqətin təntənəsinə inanırdılar. Modernistlər dönyanın universal formasını axtarır və onların fikrinə, həmin forma əvvəlcədən hesablanmalı, öncədən xəber verilməli, qurulmalı və tacəssüm etdirilməli idi. V.V.Kandinskinin abstractizmində, K.S.Maleviçin suprematizmi də öz mahiyyəti baxımından ‘bir “resepṭ”’ kimi dərk edilə bilər. Həmin “resepṭlər” həyati, dönyanın xoosunu riyazi həsablaşmalar vasitəsi ilə yeni və əsərənətinqədənrgər, müasir zəkasının insan qəlbini üzrə təntənəsənə getirib çıxarmalı idi [3, s.400]. “Postmodernizm” termini ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsi dövründə, R.Panvitsin “Avropa mədəniyyətinin böhranı” (1914) əsərində işlənmişdi. 1934 ildə, ədəbiyyatşunas F.De Onis “İspaniya və Latin Amerikası poeziyası antologiyası!” əsərində “postmodernizm” terminini modernist ədəbiyyatına qarşı, hər reaksiya “kimizizlər”, həkin həmin yanasaqma sonrakı estetikada özünü təsdiq etmir [4]. 1947-ci ildə A.Toynbı özünün “Tarixin dərk edilməsi” əsərində postmodernizm termininə kulturoloji məna verir. Toynbının fikrinə, postmodernizm dində və mədəniyyətdə Qərbin hökmranlığının sona yetməsinin simvoludur. Amerika ilahiyyatçısı X.Koks 1970 illərin əvvəlində dərc etdiyi əsərində “postmodernist teologiyası” terminindən geniş istifadə edir. Həmin elmi işlər Latin Amerikasında din

problemlərinə həsr edilmişdi. Nəhayət, Qərbin aparıcı politoloqları Y.Xabermas, Z.Bauman, D.Bell postmodernizmi neokonservativizmin vəkili, post-sənaye cəmiyyətinin rəmzi, nəhayət, cəmiyyətin dərindən transformasiya olunması kimi izah edirdilər. Həmin “dəyişikliklər, total konformizm”, “dünyanın, tarixin axarı” ideyalarında, (F.Fukuyama), estetik eklektizm də özünü bürüzə verirdi [5].

“Postmodernizm” termini Ç.Cenks tərəfindən populyarlaşdırılmışdı. Özünün “Postmodernist memarlığının rühi” (1977) əsərində Ç.Cenks qeyd edir ki, bu söz 1960-1970-ci illərdə Amerika ədəbiyyatında ənənələr, postmodernist ədəbi eksperimentləri göstərmək üçün işlənirdi. Buna baxmayaq, həmin terminə tam yeni məna vermək də mümkündür. Həmin mənada, postmodernizm neoavanqardin ekstremizmindən və nihilizmindən “zaolşmaq, qəzənlər, təqəllüd, və nemərligini kommunikativliyini vurğulamaq” kimi dürsənlərindən ibarətdir. Postmodernizmin əlsəfi-estetik bazasını Fransa poststrukturalistlərin və postfreydistlərin dekonstruksiya (J.Derrida), “şüursuzun” dil (J.Lakan), şizoanaliz (J.Deloz, F.Qvattari) və italyan semiotiki U.Ekonun ironizm, amerikan pragmatiki R.Rortinin konsepsiyası təşkil edir. ABŞ-da postmodernizmin bədii praktikasının çıxklənməsi baş, vətən və həmin “şüçkərmiş” sonrakı dövrə bütün Avropa mədəniyyətinə təsir göstərmişdi. Postmodernist mədəniyyətinin təsir dairəsinə həm də postklassik elm və ətraf mühit də daxil edilir. “Postmodernizm” fenomeni XXI əsrin əvvəlində həm dövrün fəlsəfəsi, həm estetik düşüncəsi, təsdiq olunmuş kifayət qədər aydın sezikirdi. Postmodernizmin indiyə qədər dəqiq “verbal” tərifi yoxdur. XX əsrin sonuncu rübündən başlayaraq humanitar elmlərində işlənən “postmodernizm” termini məna baxımından müəyyən deyildi. “Postmodernizm” bədii sənətin, ədəbiyyatın, estetika və incəsanətdən başqa, həm də fəlsəfədə, siyasetdə, bütövlükdə mədəni-sivilizasiya prosesində ən öndə gedən sahələrində durumunu göstərən “bir termin” kimi işlənilir [5].

Postmodernizmin əsl mahiyyətini müəyyən etmək üçün ondan əvvəlki cərayanlara müraciət etmək mənətiqi olardı, çünki heç bir ədəbi cərayan özü-özünə formalşmış, boşluqdan meydana gəlmir. XX əsrin əvvəlində avangard, modernizm kimi cərayanlar formalşmışdı. Avangard dedikdə, son dərəcə yenilikçi, manifest xarakterli, hətta aqressiv hərəkatların vəhdəti nəzərdə tutulur. Modernizm dedikdə, həmin avangardın, art-paradigmaların və art-praktikaların artıq müəyyən mənada “akademik” şəkil almasına nəzərdə tutulur. Postmodernizm isə bədii-estetik mədəniyyətin tam yeni mərhələsi kimi xarakterizə edilə bilər.

Postmodernizmdə post-kultur (post-mədəni), yaxud mədəniyyətarası (yəni keçid) dövrünün boşluğununda keçmişə nostalgiya artıq prinsipial, tam yeni xarakter alır. Burada nostalgiya oyun, istehza formasında təqdim

olunur və bu hissler keçmiş mədəniyyətlə bağlı həsrətin, nostalgiyanın əksidir. Yəni, postmodernizmdə reallığa münasibət “neoklassik” formada özünü nümayiş etdirir. Postmodernizm bir tərəfdən klassik ədəbiyyatı inkar etmir, digər tərəfdən yeni ədəbiyyatı onu tam yeni formada yaradır. Nəticədə, postmodernizmdə əvvəl mövcud olan incəsənətin, ədəbiyyatın *“məşhur fəvziyəsi”* iñüşəkidi vələti və ənənəvi yaradıcı baxılma maksimum istehzali yolla baş verirdi.

Bin çox tədqiqatçılar postmodernizmi modernizmin davamı hesab edir və belə bir fikir irəli sürürlər ki, postmodernizmdə sadəcə modernizmdən fərqli, hasqə-ziddiyətlər dəməvruddur. Lakin, hər iki cərəyan da xəlili yaxınlıq olsa da, ciddi fərqlər də var, məsələn, ənənədən imtina, vərislik prinsipindən imtina, keyfiyyət baxımından tam yeni saviyəyə keçid və s. Modernizm-postmodernizm kompleksi mənəvi sahədə yeni dəyişikliklərin olmasına töşdiq edir və XXI əsrə yəni, “modern” mentalitətin təşkül tapmasını göstərir. Modernizm-postmodernizm konsepsiyasının ən nüfuzlu təbliğatçılarından biri olan Malcolm Bradberry özünün məşhur “Müsəir dünya: on dahi yazıçı” kitabında yazır ki, modernizm artıq tarixi keçmişə məxsusdur və hazırkı durumda o öz yerini, mövqeyini başqa hadisəyə – postmodernizmə verib. Modernizmi bütün sistem şəklində nəzəri “çəhələr və dördən senət, M. Bradberi, hərəkət qənaəət qəlmişdi, ki, modernizmin adaxil cəsənət imkanları və bədii potensialı praktiki olaraq tükenib. Nəticədə, özünü daim müasir olmağa “məhkum” hesab edən cərəyan artıq geridə qılın və hər ənənədən, “postmodernist” təxmini yəni hədil və sosial şəraitli ifadə etmək üçün işlənməyə başlanır [7, s.20-21]. Bu hadisənin, yeniliklərin nəticəsində, bir çox tədqiqatçıların ənənəvi realizmə də münasibəti dəyişir. Tənqidçilər postmodernist təsəvvürlərin təsiri altında realizmi “estetik şəxsliliklərin cəmi” kimi qiymətləndirirlər. Onların fikrinə, realizm bədii üslublardan biridir və bu üslub başqa üslublarla parodiya və ironik şəkildə müqayisə edilə bilər [8].

Modernizm meydana gəlməmişdən əvvəl mədəniyyətdə dünyadan *“küçük sistemləşdirilmiş, modeli, mənəvi idid, yəni dünya özünün müəyyən mənəvi daşıyan mərkəzinə malik idid. Həmin mərkəz hər bir dövrə fərqli olurdu, lakin mərkəzin konkret siması olmaqla, mənəvi dəyərlər onun ətrafinə cəmləşirdi. Modernist ədəbiyyatın, mədəniyyətin əsas xüsusiyyəti də ondan irəli gəldi. Dünyanın mənəqliə modelləşdirilməsinə modernizmdə yer yox idi. Nəticədə, əvvəller mövcud olan qayda və qanunlar artıq öz simasını dəyişir, hətta, inkar edilir: Attaq, yaradıcılığda qaydalar, riyət olunmur, hər bir yaradıcı şəxs duyduğu kimi, öz fərdi mövqeyinə, yanaşmasına uyğun şəkildə yazib-yaradır. Əslində, azad yazib-yaratmaq probleminə ilk dəfə V. Hüqo özünün “Kromvel” dramına yazdığı ön sözə toxunmuş, həmin məsələni dərindən təhlil etmişdi. Daha sonra, həmin*

problem F. Stendalin “Rasin və Şekspir” pamfletində qaldırılmışdı. Yəni, azad yazib-yaratmaq problemi klassisizmdən sonra meydana gəlib, həm romantiklər, həm realistlər tərəfindən çox kəskin, qəti şəkildə qoyulur, təhlil olunurdu. Lakin, modernistlər azad, sərbəst yaradıcılıq dedikdə, tam başqa yanaşmanı nəzərdə tuturdular. Modernistlər, realistik ədəbiyyatın naiyyətlərini etiraf edir və əvni zamanda realizmin artıq, yenidənqurğu, yenidən oxucunun tələblərini ödəyə bilmədiyini göstərirdilər. Bu cür yanaşma sözsüz ki əsərsiz deyildi. XX əsrin gerçəkliliyi, meydana əgtirdiyi tam əvni problemlərin eks edilməsi üçün yeni forma və üsullar lazım idi. Bunlardan biri də “idrak” metodu idi.

Bergson idrak metodu haqqında düşünərkən mövcud qaydaların “sındırılması” normal hesab edirdi. Yaspers idrakı “ruhun ucuşu” hesab edir və onun fikrinə, ruhun reallıqla möhkəm bağlı olmaması o qədər də vacib ‘deyiltir. Ətibeqa-i-Qasseri qəti, “absolyut” həqiqətdən vaz keçməyə və bu yolla mərkəzi dağıtmaya çağırır. Ənənəvi fəlsəfə, yəni Dekartın, Kantın mövqeyindən bu ağılsızlıq kimi görünür, lakin həmin ağılsızlığın öz mənəti, öz sistemi var və həmin mənəti xaos, qarışılıqlı dərk etməyə yönəlir [9]. Postmodernizmdən çox-çox əvvəl Nitsch yazırı ki, “əsl filosof hamı kimi olan insan deyil, əksinə, ətrafında hər şey əsan, guruldayan və başqaların sərisində şaxsiyyətdir” [10, s.98]. Bəlli, XX. əsrin sonlarında –

XXI əsrin əvvəlində insanlar bu cür çaxnaşmalar içində yaşayır və postmodernist ədəbiyyat həmin çaxnaşmaları tədqiq edir və bunu bir çox hal-ıarda, “oyunbazlılıqla” təcilişdirir. “Təciliş, təməkk, həzzinin” kıl, “mənim “oyunbazlığı” postmodernistlər məharətlə həyata keçirirdilər. Postmodernistlər bəzən “iblisə” çevirilir, həmin iblis uğurumda və iflas içində öz yerini abad etməyi, məskunlaşmayı bacarır, halbuki adı, sırávi insan həmin şəraitdə özünü çox piş, müdhiş hiss edərdi. Postmodernist ədəbiyyatı dönyanı özünəməxsus şəkildə, seyrçi-istehza ilə dərk edirdi. Bununla postmodernistlər “fövqəlinsan” portretinə son çizgiləri əlavə etməklə, onu təməllayırlar. Həmin “fövqəlinsan” nə dönyanın əyriyini, haqsızlığını düzəldir, nə də özünü təkmilləşdirir. Postmodernistlərin təqdim etdiyi “fövqəlinsan” yalnız özünü qurban verməyə hazır olan bir şəxsdir. Postmodernist ədəbiyyatının əsasını da, Qərb mədəniyyətinin fövqəlməfinin əsasını da həmin cəhət təşkil edir.

Əslində, postmodernizm ənənəvi mədəniyyətin iflasa uğramasını duymaqdan irəli gəldi. Həmin iflas yeni mədəniyyətin yaranması tələbatını meydana getirir və həmin incəsənət müasir durumun, bütün dövrün emosional duygu və həyəcanlarını ifadə etməyə qadir olmalı idi. Ümumiyyətlə, müasir incəsənətin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür, zamanın önündə getmək və onu dəyişərək, incəsənətin təbiətini də dəyişmək. Bu sözsüz ki, tarixi baxımdan qaçılmaz və eyni zamanda tam mənəti bir

prosesdir. Lakin, həmin proses söz ustaları üçün ciddi bir “təhlükəyə” çevrilə bilər. Həmin təhlükə məhz postmodernist ədəbiyyatında daha çoxdur, çünki əslən əsərin yedlər təsvir olunması mümkün deyil və belə olduğu halda, postmodernist əsər bəzən tam mənasız bir “hoqqa” kimi görünə bilər.

Əslən postmodernizm fəaliyetini kılıncazlı və təfisirlərin, interpretasiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Son illərdə isə postmodernizm mövzusu o cədər nüvələşdirilib. Künkün əsərlərin müəllifləri təxərrikən əsəri müəlliflər həmin terminin arxivindən çıxarıldı.

Кэнуль Садиева

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ, ФИЛОСОФСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Résumé

Постмодернизм это философский, культурологический, а также литературный тренд, который неоднократно и четко определялся в научной статье, написанной автором. В статье рассматриваются постмодернистские аспекты